

Faşizm ve İdeoloji

Çeviren MAHMUT MUTMAN

Nicos Poulantzas'ın **Faşizm ve Diktatörlük** kitabının¹ en çok göze çarpan yanı faşizm analizine getirdiği **teorik belirlemelerin** istisnai zenginliğidir. Bununla kitabın kapsadığı ampirik bilgilerin özellikle bol olmasını kastetmiyorum. Faşist dönem üzerine, Poulantzas'ın çalışmasından daha tam, bir sürü genel çalışma var. Fakat bunların tümünde belirli temel eksiklikler buluruz: Ya ancak ampirik-betimleyici düzeyde kalırlar, ya da karmaşık olaylar yığını düzenleyen tarihî-açıklayıcı (historico-explicative) mekanizmalara inildiği zaman, faşizmin görece basit çelişkilerle indirgendliğini görürüz. Bu durum, faşizm hakkındaki literatür karşısında duyduğumuz belli bir huzursuzluğun nedeni olmuştur: Son otuz yılda bu literatür dikkate değer şekilde arttı —faşizmin tarihine ilişkin daha çok bilgi sahibiyiz— fakat faşizmi anlamak için teorik kavramlar geliştirme konusunda buna paralel bir ilerleme yapamadık. 1920'lerin sonuna doğru Ortega Y Gasset şöyle yazmıştı: «Faşizm şaşırtıcı bir görünüşe sahip, çünkü içinde en çelişik içerikleri barındırıyor. Oturduğu öne sürüyor ve isyan örgütüyor. Çağdaş demokrasiye karşı dövüşüyor, öte yandan herhangi bir geçmiş yönetimin restorasyonuna inanmıyor. Kendisini kuvvetli bir devletin yapıcısı olarak sunuyor, ama yıkıcı bir hizip ya da gizli bir cemiyetmiş gibi devletin çözülmesine neden olacak araçları kullanıyor. Faşizme hangi açıdan yaklaşırsak yaklaşalım, hem bir şey hem onun karşıtı, hem A hem A-değil olduğunu görürüz.»²

Her nasılsa, bilmedenin tamamen çözülmesi olduğunu ve faşizmin asla devrimci bir hareket olmadığından kuşku duymamamıza karşın, başardığı kitle hareketi gibi olguların ve devrimci harekete ait öğelerin ideolojisi içindeki varlığının hiçbir zaman ikna edici bir şekilde açıklanmamış olduğunu hissediyoruz. Bunun en açık kanıtı olarak, faşizmin teorik

kavranışı için 1945'den önce yazılmış birkaç büyük kitaba, hâlâ önemli ölçüde bağlı olduğumuzu hatırlamak yeter —Guerin³, Neumann⁴, Troçki⁵ ve Togliatti'nin⁶ çalışmaları. Onların analizlerinin çoğunu eskimiş hale getiren sonraki araştırmaların bolluğuna karşın.

Bu eksikliğin nedenini, 1930'lardan sonra Avrupa'da görülen hemen hemen bütün politik ve entelektüel akımların, faşizmi, kendisini ortaya çıkaran çelişkilerin karmaşık birikimi içinde anlamak yerine, onu görece basit çelişkilerle indirgemeye yönelmeleri olgusunda aramalıyız. Bu, örneğin, burjuva liberal kesim için böyledir. Onlara göre faşizm, nesnel tarihî sürecin sonucu değil, normal tarihî gelişmenin kesintiye uğramasıdır. Nitekim, Benedetto Croce'ye göre faşizm, bir sınıf çıkarının politik ifadesi değil, «savaşın ürettiği bir bilinç çöküntüsü, bir uygarlık bunalımı ve sarhoşluğun sonucu» idi.⁷ Bu hastalığı paylaşan sadece İtalya ve Almanya değil, şu veya bu yolla I. Dünya Savaşı'na katılan bütün ülkelerdi. Faşizm özgürlük bilincinin azalmasıyla birlikte ortaya çıkan bir **parantez** idi. Bu üç özellik —ahlakî hastalık, evrensellik ve parantez— bir tek sonuca yol açtı: Faşizmi nesnel tarihî kategoriler yoluyla anlayabilmenin imkânsızlığı. Birinci özellik faşizmin sınıf analizi terimleri içinde kavranışını engeller. İkinciyle faşizm evrenselleştirilir ve belirli bir ulusal bağlamdan kopartılır. Üçüncüsü de faşizmi tarihî kategoriler içinde anlamının imkânsızlığını getirir; çünkü faşizm normal tarihî gelişmede bir parantez açmıştır. (Croce'nin, Giolitti rejimine bir övgü olan «İtalya Tarihi»nde 1915'de son bulması boşuna değil.) Faşizm, Croce tarafından, savaş sonrası bunalımın ortaya çıkardığı neredeyse biyolojik eğilimlerin tarihî sahneye bir patlamayla gelişleri olarak açıklandı. Kurumların bir bütün olarak dağıldığı ve denetimlerinin kaydedildi-

ği bir dönemde toplumsal başkaldırıların «İnsan»ın zaptedilemeyen işgüdülerinin ifadesi olduğunu söyleyen Romalı tarihçileri, Salust veya Tacitus'u bir kez daha okur gibi oluyordu insan.

Liberal yorum, faşizmi bütün modern tarihin en üst noktası olarak anlatan görüşe kadar genişletilebilir. Örneğin Frederich Meinecke'ye göre⁸ faşizm, kökeni, Aydınlanma dönemi ve modern sanayiciliğin ortaya çıkarıldığı kör ve maddi çıkarlar hirsında güçler arasındaki ruhi dengede bir bozulma yarattı. Bu düşünce Croce'ninkinden daha «tarihi»dir, ama yalnız görünüşte. Çünkü bir parantezden söz etmemesine karşın, tarihin karmaşıklığı «rasyonel» ve «irrasyonel» güçler arasındaki dengeli bozan veya koruyan bir koşullar dizisi olarak araya girer ve tabii bu güçler tarihi ürünler değil, insan doğasının özellikleridir. Benzer şekilde katolik liberal yorumlarda, faşizmi, şeylerin doğal düzeninin bozulması ve liberalizmin başlattığı aşırılıkların bir sonucu olarak gösterdiler. Örneğin Maritain şöyle der: «İnsani değil mekaniz bir refleks hareketiyle, komünizm faşist ve ırkçı tipte savunmacı tepkiler ortaya çıkardı ve besledi; tabii bunlar da karşılık olarak bütün komünist savunma tepkilerini yarattı ve besledi. Böylece bu iki güç kâh biri kâh öbürü üstün gelerek çarpıştılar ve birlikte büyüdüler. Her ikisi de birbirlerine karşı nefretli bir erdem haline getirdiler; her ikisi de kendilerini savaşa adadılar, uluslararası savaş ya da sınıf savaşı; her ikisi de İsa aşkıyla sevilmesi gereken Tanrı krallığı yerine dünyevi bir toplum önerdiler ve her ikisi de insanoğluna insandışı bir hümanizm sundular: Proletarya diktatörlüğünün ateist hümanizmi veya Sezar'ın putperest hümanizmi, zoolojik kan ve ırk hümanizmi.»⁹ Görüldüğü gibi faşizm olgusunu basit bir çelişkiye indirgeme eğiliminde olan bu analizler yoluyla da olgunun özgülüğünü kavramak güçleşir. Aynı şey, faşizmin köklerini psikolojik terimler içinde açıklamaya çalışan eğilimler için de sözkonusudur. Örneğin W. Reich¹⁰, insanın biyofiziksel yapısının üç değişik tabakası (ortalama bireyin «zaptolunmuş, kibar, şevkatli, vicdanlı» olduğu en üst tabaka, «kalabalık, sadizm, şehvet, yırtıcılık ve kiskancılık» güdülerini içeren bir orta tabaka ve insanın «namuslu, ça-

lışkan, sevgiye ve rasyonel bir nefrete yetenekli kooperatif bir hayvan» olduğu «en derin biyolojik çekirdek») olduğunu söyledikten sonra, bundan şu politik sonucu çıkarır: «En üst karakter tabakasını temsil eden liberalizmin ve en derin tabakayı temsil eden gerçek devrimin tam tersine faşizm ikinci karakter tabakasını, ikincil güdülerin tabakasını temsil eder.»¹¹ Bu temellerden hareket edersek, nesnel tarihî kategorilerin rolü bir karakter tipinin veya bir başkasının egemenlik koşullarının yaratılmasına indirgendir için, şu sonuç çok şaşırtıcı olmayacaktır: «Bütün toplumsal tabakalar, ırklar, uluslar ve dinlerden bireylerle yaptığım tıbbî deneyler, bana, faşizmin şu veya bu ırk, ulus veya parti ile ilgili olmayıp, ama genel ve evrensel olan ortalama insan karakteri yapısının örgütlenmiş siyasal ifadesi olduğunu gösterdi. Bu karakterolojik anlamında faşizm, makina uygarlığı ve mekanik-mistik hayat görüşü ile otoriter toplumda, insanın temel duygusal tavrıdır.»¹² Aynı şekilde Erich Fromm'a¹³ göre de, insan ilk önce doğadan farklılaşmış kişiliğiyle ortaya çıktı ve giderek bir birey haline gelince açık seçik bir alternatifle karşı karşıya kaldı: Ya sevgi ve üretici çabanın kendiliğinden akışı içinde dünya ile birleşecekti, ya da kendisinin dışında güçlere kör bir bağlılık içinde, özgürlüğünün ve bireysel bütünlüğünün yıkımına yol açacak bir sığınak arayacaktı. Tabii, Fromm'a göre faşizm bu ikinci alternatifin aşırı bir biçimini oluşturuyordu.

Bütün bu yorumlayıcı şemalarda, faşizmi soyutlanmış bir birey ve onun özel doğası terimleri içinde açıklama eğilimi buluyoruz.¹⁴ Birey bütün toplumsal bağımlılık bağlarını koparmıştır ve demagogların etkisi karşısında farklılaşmamış bir kitle gibi gözükür.

Bir noktaya kadar analiz etmeye çalıştıkları tarihî olgunun çağdaşı olmakla açıklanabilen bu yorumlayıcı şemalar, faşist rejimler ile Sovyet rejimini aynı başlık altında toplayan savaş sonrası sistemleştirilmiş «totaliteryanizm»¹⁵ teorilerine kadar uzanır. Bu eğilimin en «bilmiş» temsilcilerinden Hannah Arendt'e göre modern totaliteryanizm üç temel tarihî sürece bağlı olarak ortaya çıkar: Ulusal devletin aşılması ve emperyalizmin ortaya çıkması, sınıf sistemi ve değerlerinin bunalımı, ve modern kitle toplumunda bireyin soğuk savaşın bir yan-ürünü olarak atomlaşması. Bu

yöntemin ideolojik anlamı açıktır; Faşizm ile komünizm arasında özsel bir özdeşlik kurabilmek için her iki rejim tipine de ortak olan birtakım biçimsel özellikler soyutlamaya çalışır. Bizim açıımızdan önemli olan ise bu yaklaşımın da, yeni bir yolla, faşizmi ortaya çıkaran çelişkilerin karmaşıklığını dışta bırakması ve onu görece basit bir tek çelişkiye indirgemesidir. Bu tip yaklaşımın sonuçlarından biri burjuva toplum bilimciler kesiminde faşizm analizlerinin teorik yetersizliği olmuştur. Tümüyle farklı rejimler arasındaki tamamen biçimsel özellikler çerçevesi içinde hareket ederek, tamamen betimleyici ve bütün teorik anlamdan yoksun bir sürü sınıflandırma ve altınsınıflandırma biriktirmekten başka bir şey yapamamışlardır. Frederich ve Brenzeski'nin, Organski'nin ve Upset'in kitapları bu tip literatürün tanınmış örnekleridir.¹⁶ Kornhauser ve Lederer¹⁷ gibi «kitle toplumu» teorisyenleri de, bir başka açıdan, benzeri bir yaklaşımda ısrar etmişlerdir.

Bu öznelci sapma, faşizm analizlerinin «kitleler» ve soyutlanmış bireyin «bilincinin sürüvenleri» terimleriyle gelişmediği Marksist tartışma içinde şüphesiz varolmamıştır. Fakat faşizm analizinin basitleştirilmesi, her ne kadar farklı yönde olsa da, Marksizm içinde de işlemiştir ve işlemeye devam etmektedir. 1920'lerde ve 1930'ların başında, faşizm üzerine, onu ortaya çıkaran çelişkilerin karmaşık çeşitliliğini vurgulayan zengin Marksist çalışmalar görüldü. Yukarıda sözünü ettiğimiz Troçki ve Togliatti'nin çalışmalarına, başkaları arasında, Gramsci, Rosenberg, Thalheimer ve Otto Bauer'in çalışmalarını da ekleyebiliriz.¹⁸ Fakat bunlar, daha olgun çalışmalar içinde geliştirilmesi ve sistemleştirilmesi gereken (ön) bilgiler, ilk taslaklardı. Gene de anti-faşist mücadele en yüksek derecesine ulaşıncaya, faşizm milyonlarca militanın politik pratiği içinde gittikçe daha çok güncel bir düşman haline gelince garip bir şey oldu: Faşizm üzerine Marksist teorik literatürün niteliği, bir tek istisna ile¹⁹, öyle bir noktaya düştü ki, 1930'ların sonunda ve 1940'larda, önceki dönemin analizlerinin teorik zenginliği ile uzaktan yakından karşılaştırılabilecek hiçbir şey kalmadı. Bu şaşırtıcı olgunun nedeni şurada yatıyor sanırım: Komintern, doğru olarak faşizm ile tekelci sermaye arasındaki bağ-

ların önemini belirtirken, 1935'de başlayan Halk Cepheleeri politikasının, burjuvazinin giderek daha geniş kesimlerini anti-faşist mücadeleye içine katması, faşizmin de gitgide daralan çıkar çevrelerinin politik ifadesi olarak sunulması sonucunu verdi. Bu şekilde Komintern analizinde faşizm, tekelci sermayenin toplumun geri kalan kesimi üzerinde dolaysız diktatörlüğünün saf ve basit bir ifadesi olarak kestirip atıldı. Faşist devletin görelli özerkliği ve faşizmin iktidara gelmesini sağlayan kitle hareketi gibi olgular açıkça hafife alındı. Faşizmin otoriter karakteri, onun bir kitle rejimi olmak karakterinin üzerine konuldu ve tabii ki faşizmin ancak birinci (otoriter) yanını değerlendirebilmiş olan Hitler işgali altındaki ülkelerin deneyimi ile bu anlayış uyuytu. Böylece faşizmin karmaşıklığı bir yana bırakıldı ve basit bir çelişkiye indirgendir: Tekelci sermaye ile toplumun geri kalan kısmı arasında varolan çelişki. Bu eğilim savaştan sonra da devam etti. Komünist partilerin yücelttiği geniş cepheleer tekelci sermayenin potansiyel olarak otoriter politikalarını «faşist» diye adlandırdı. Bugün «faşist» terimi, Şili Cuntası, Yunanistan'daki Albaylar diktatörlüğü, İran'daki Şah rejimi gibi, Hitler ve Mussolini rejimleriyle, açıkça, uzaktan yakından benzerliği olmayan rejimlere uygulanmaktadır.²⁰

Poulantzas'ın kitabının büyük erdemi, bu gelenekle bağlarını kırması ve 1930'ların başında askıya alınmış olan tartışmayı yeniden açmaya çalışmasıdır. Poulantzas, faşizmi bir tek çelişkiye indirgememekte, tam tersine, onu çelişkilerin çok karmaşık üstbelirlenmesinin sonucu olarak sunmaktadır. Analizlerinin bir çoğunu kabul etmememe karşın, sanırım kitabın önemi ve yararı buradadır. Fakat böyle bir eleştiriye girişmeden önce Poulantzas'ın yorumunun temel özelliklerini göstereyim.

POULANTZAS'IN FAŞİZM YORUMU

Poulantzas'ın faşizm üzerine ana tezleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

1) Faşizm, kapitalizmin emperyalist aşamasına aittir. Emperyalizm yalnız ekonomik bir olgu olarak değil, politika ve ideolojide de çok derin değişiklikler ortaya çıkaran, bir bütün olarak kapitalist sistemin yeni bir eklenmesi olarak anlaşılmalı. (Müdahaleci devletin ortaya çıkması-emperyalist ideolojinin

oluşmasıyla geçiş dönemlerinde devletin oynadığı rolü artıran bir müdahale.) Uluslararası düzeyde anahtar kavramlar **emperyalist zincir** ve halkaların eşitsiz gelişimidir. Sosyalist devrim zincirinin en zayıf halkasında yapılmasına karşın (Rusya), faşizm sonraki iki halkada ortaya çıktı.

2) Emperyalist zincirdeki halkaların görece zayıflığı gerikalmışlık sürecine veya ekonomik gelişmenin ritmine değil, çelişkilerin birliğine bağlıdır. Almanya'da bu birikim, burjuva devriminin burjuvazinin değil, Prusya Yunkerlerinin egemenliği altında yapıldığı bir ülkede sermayenin hızla gelişmesi ve yoğunlaşmasına bağlıdır. Bu, ulusal birleşme sürecinin tamamlanamaması ve Yunkerlerin devlet aygıtı içindeki politik ağırlıklarının ekonomik etkinliklerine göre oransızlığı gibi çeşitli handikapların varlığını sürdürmesini mümkün kıldı. Sonuç olarak, tekerci sermaye kendi lehine yekpare bir devlet müdahalesine ihtiyaç duyduğu zaman, iktidar blokunun yapısı ve onun içindeki çeşitli tekerci-olmayan grupların görece gücü, bir engel olarak açığa çıktı. Kuzeyli sanayicilerin ve Mezzogiorno'lu (Güneydeki) toprak sahiplerinin oluşturduğu iktidar blokunun Güneydeki tarımın feodal niteliğini koruyarak sanayicilerin hegemonyasını sağlamış olduğu İtalya'da, bu süreç daha da belirgindir. Bu olgu, Fransız tipi bir tarım reformu yapmayı imkânsız kılmıştır. Bu anakronik (çağa aykırı) ittifakın devamı tekerci kapitalizme geçiş dönemi boyunca aşılmaz bir engel olarak açığa çıkmıştır. Çelişkilerin bu birikimi her iki ülkeyi de faşizme götürdü. Aynı geçişin olduğu, ama çelişkilerin benzer birikiminin varolmadığı İngiltere, Birleşik Devletler ve Fransa'da faşizm kendisini kabul ettiremedi.

3) Faşizmin yükselmesi ve iktidara gelmesi, egemen sınıflar ve sınıf bölümleri arasındaki iç çelişkilerin derinleşmesi ve keskinleşmesine tekabül eder. Hiçbir sınıf veya sınıf bölümü, ne kendi politik örgütlenme yöntemleriyle ne de «parlamentar demokratik» rejim yoluyla iktidar blokunun öbür sınıf ve bölümleri üzerinde önderliğini kabul ettiremez. Faşizm, **yenî** bir sınıf bölümünün, büyük tekerci sermayenin egemenliğini kabul ettiren iktidar blokunun yeniden örgütlenmesine tekabül eder. Bu geçiş, sınıflar ve onları temsil eden politik partiler arasındaki temsili

bağların kopması demek olan bir politik kriz ve genelleşmiş bir ideolojik krize doğru gelişen egemen ideolojinin krizi ile gerçekleşir. Faşizmin büyümesi burjuvazinin hücum stratejisi ve işçi hareketinin geri bir adımına tekabül eder. Faşizmi, tekerci sermayenin saf diktatörlüğü veya güçler dengesine dayanan Bonapartist bir rejim ya da küçük burjuvazinin politik diktatörlüğü olarak tanımlayan çeşitli görüşlerin tam tersine, Poulantzas için faşist devlet, hem iktidar blokundan hem de hegemonyasını kurmuş olan büyük tekerci sermaye fraksiyonundan görece bir özerklik taşır. Bu görece özerklik, egemen ve ezilen sınıflar arasındaki çelişki kadar, iktidar bloku içindeki sınıflar ve fraksiyonların iç çelişkilerinden de ortaya çıkar.

4) Faşizmin yükselmesinin başlangıcı önemli sayıda işçi sınıfı yenilgilerini ön gerektirir. Bu süreç boyunca, işçi sınıfının burjuvaziye karşı mücadelesi her gün daha fazla ekonomik talepler alanına düşerken, burjuvazinin işçi sınıfına karşı mücadelesi artan bir şekilde politik nitelik gösterir. Faşizmin yükselmesi devrimci örgütlerin krizine ve işçi sınıfının ideolojik bir krizine tekabül eder. Devrimci örgütlerin krizi içsel bölünmelerin ortaya çıkmasında ve örgütlerle kitlelerin arasındaki bağların kopmasında kendini gösterir. İdeolojik kriz, burjuva ideolojisinin (Sendikalizm ve reformizm) ve küçük burjuva ideolojisinin (anarşizm, kendiliğindencilik ve «putschist laquerie») etkisinin artması biçimini alır. İşçi sınıfının her taktik ve stratejik yanlışının arkasında temel bir yanlış tekrarlanır: Ekonomizm. Faşizm iktidara gelir gelmez ikili bir rol oynar: Bir yandan işçi sınıfı üzerinde örgütlü maddî baskı, öte yandan, işçiler ideoloji kullanarak ideolojik seferberlik.

5) Faşizmin iktidara gelmesinde küçük burjuvazi temel bir rol oynar. Küçük burjuvazinin niteliği; onun bir sınıf olarak birliğinin ekonomik ilişkiler düzeyinde değil, değişik bölümlerinin çeşitli ekonomik katılmalarının politik ve ideolojik düzeylerde aynı uygun etkileri üretme derecesinde ifade edilmesidir. Bu nedenle küçük burjuvazi bu iki düzeyde bir sınıf olarak birleşir. Küçük burjuva ideolojik söylem ancak kapitalist toplumdaki temel sınıflardan birisinin söylemi olabilir: Burjuvazi veya işçi sınıfı. Fakat küçük burjuvazinin, kendi öğeleri egemen ideolojinin içine dahil

olan özgül bir alt-birliği vardır. Bu öğeler «Statükocu anti-kapitalizm», «hiyerarşi miti» ve «devlet fetişizmi»dir. Bu küçük burjuvazinin politik krizine ve faşist partiler yoluyla otantik bir toplumsal güç inşa etmesine yol açar. Faşizmin tarihi rolü büyük tekerci sermaye ile küçük burjuvazi arasında bir ittifak yaratmaktadır. Son olarak —olayın bu yani belirleyicidir— faşizmin yükselmesi, küçük burjuvazinin, aşağıdaki özellikleri gösteren ağır bir ideolojik krizine tekabül eder: Küçük burjuva öğeler egemen burjuva söyleminden ayrılmaya başlar: Statükocu anti-kapitalizm ögesi, burjuva ideolojisine örtük bir muhalefet ile en üste çıkar ve işçi sınıfı ideolojisinden giderek daha fazla ideolojik öğeler alınır. Bu şekilde değiştirilen küçük burjuva ideolojik alt-birlik, sözkonusu toplumsal formasyonu yeniden biraraya getirerek egemen burjuva ideolojisinin «yerine geçer». Bu, faşizmin iktidara gelmesinde belirleyici bir öge ve onu Bonapartizm ve askerî diktatörlük gibi başka istisnâ devlet biçimlerinden ayırdeden şeydir.

6) Poulantzas, faşizmin temelini köylüler olarak gören eğilimlerin tam tersine onun temel olarak kentsel bir olgu olduğunu ileri sürer. Kırsal faşizmin rolü açıkça tâbi bir rolü ve geliştiği yerde büyük mülkiyetle dolaysız bağları olan ideolojik ve askerî bir hareketi kapsamıştır. İktidara gelen faşizm tekerci sermayenin kırsal alanlara yayılmasını desteklemiş, bundan da doğrudan doğruya büyük mülkiyetle zengin köylülük yararlanmış.

7) Son olarak, faşist devletin işlevinin tekerci sermayenin egemenliğini kurmak ve örgütlemek olduğunu kanıtlayan Poulantzas, istisnâ devletin özel bir örneği olarak kabul ettiği faşizmi karakterize eden devlet ve rejim tipini ayrıntılarıyla analiz eder.

Görüldüğü gibi, Poulantzas'ın analizleri iki nokta üzerinde odaklaşır: Faşizmin içinden çıktığı krizin tipi ve bu krizi çözen devlet biçimi. Kriz, küçük burjuvaziyi politik hayatın en üst düzeyine çıkartır ve tekerci sermayenin egemenliğini kuran devlet tipi aracılığıyla küçük burjuvazinin etkisizleştirilmesi ile çözümler. Küçük burjuvazi faşizmin ortaya çıkmasında merkezi **politik** rolü oynar. Fakat küçük burjuvazinin sınıf olarak belirlenmesinde ideoloji kesin rol oynar. (Küçük burjuvazi, ta-

mamen, onu sıvayan ideoloji ile beslenir.) Sonuç olarak Poulantzas'ın bütün analizinin geçerliliği iki temel bileşkene dayanır: İdeoloji kavramı ve küçük burjuvazi kavramı. Şimdi her iki konuyla ilgili eleştirel gözlemlere geçeceğiz.

İDEOLOJİK «ÖGELER» VE SINIF TEMELLERİ

İdeolojiden başlayalım. Poulantzas'a göre faşizm, başka şeylerin yanı sıra, bir ideolojik krizden ortaya çıkar. Bir krizde, tüm ana öğeler ve koşullar, bir bütün olarak, bir kopuşsal birlik içinde toplanır. (Althusser). **Yoğunlaşma**, bu toplanma (kaynaşma) sürecini tanımlamak için kullanılan terimdir. Bu ifade harfi harfine kabul ettiğimiz derecede doğrudur. Bu terimin türetildiği psikanalizde «yoğunlaşma» ile şu süreç anlaşılır: «Tek bir temsili simge, kendi başına birçok çağrışımsal zinciri temsil eder. Ve zaten kendisi de bu zincirlerin keşişme noktasına yerleşmiştir. Ekonomik açıdan, bu değişik zincirlere iliştilmiş oldukları için temsili simgeye bir şeyler katan enerjilerle yüklenmiş olması gerekir...» Rüyaların yorumu sorununda, «Görünen (=Açık= belirtik) hikâyenin görünmeyen (=saklı= örtük) içerik ile karşılaştırıldığı zaman çok az şey söylemesi olgusuyla ifade edilir: Gizli içeriğinin kısaltılmış bir tercümesini oluşturur. Fakat yoğunlaşma bir özete benzetilemez: Eğer her görünen (açık) öge, çeşitli saklı (görünmeyen) anlamlar tarafından belirlendiyse, tersine, bu anlamların her biri de çeşitli öğeler içinde tekrar bulunabilir. Görünen öge, türediği anlamlardan her birini aynı ilişki içinde temsil etmez, bu yüzden onları bir kavramın kapsayacağı gibi kapsamaz»²¹

Bu, her türlü kriz analizinin ikili amacı olduğunu gösterir: 1) yoğunlaşma içindeki kurucu öğeleri analiz etmek, 2) yoğunlaşma sürecinin kendisini analiz etmek. Eğer kendimizi ilk görevle sınırlarsak, krizin öğelerini ve koşullarını açıklayabiliriz, ama krizin kendisini açıklayamayız. Poulantzas'ın başına gelen de tamamen budur. Onun analizi, faşizmi ortaya çıkaran krizin bütün karmaşıklığını yalamasına ve böylece faşizmi basit bir çelişkiye indirgeyen öncekilerin yanlışlarını aşmasına karşın, öte yandan, kopuşsal bir bir-

liğe nasıl dönüştüğü, yani yoğunlaşma süreci açıklanmaksızın, bu kurucu öğelerin basitçe birbirleriyle toplanmasıyla bu markasılık sadece betimleyici düzeyde sunulur. Sınırların nedeni Poulantzas'ın analizinde açığa çıkan sınırlı ve bulanık ideoloji kavramında yatmaktadır.

Bu kavram nedir? İlk olarak, Poulantzas için bir ideolojiyi analiz etmek onun kurucu öğelerini sınıf temellerine göre parçalamaktır. Böylece egemen burjuva ideolojisi, içine karışmış küçük burjuva öğeleri ve işçi sınıfı öğelerini içerir. Küçük burjuva ideolojisi ve emperyalist ideolojinin bir araya gelmesi, her ikisinde de ortak öğelerin varlığıyla açıklanır. (Güçlü ulusal devlet, milliyetçilik, anti-semitik ırkçılık, militarizm, kilisenin politik etkinliğine karşı olma veya elitizm gibi.) Aynı şekilde dönüştürmüş feodal ideoloji ve emperyalist ideolojinin ortak öğeleri (yayılmacı milliyetçilik, militarizm, despotizm ve devlet otoritesine tapınma) Weimar Cumhuriyeti'nde liberalizmin zayıflığını açıklayan şeylerdir. Bazı durumlarda, bu öğeler henüz tam olgunlaşmamıştır —İtalyan liberalizmi içinde faşizmin «tohumları»na raslanması gibi. Bu kavram onu tamamlayan bir başkası ile birleştirilir: Toplumsal sınıflar, «saf», «zorunlu» ya da «paradigmatik» ideolojilere sahiptirler. Bu konuda Poulantzas kesindir. Böylece Marksist-Leninist ideoloji işçi sınıfının ideolojisidir. Liberalizm rekabetçi kapitalizm aşamasında burjuva ideolojisidir ve Almanya'da işler başka türlü gittiyse bunun nedeni kapitalist üretim tarzının feodal üretim tarzıyla eklemlenmesi ve ulusal birliğin Prusyalı Yunkerlerin egemenliği altında gerçekleşmiş olmasıdır. (Poulantzas için kuvvetli bir Alman liberalizminin yokluğunun burjuva ideolojisinin tamamlanmamışlığının simgesi ve belirtisi olması, anlamlıdır.) Milliyetçilik, militarizm, ırkçılık vb.'nin karışımı emperyalist ideolojiyi oluşturur. Küçük burjuvaziye gelince, o, kapitalist üretim tarzının egemen olduğu toplumsal formasyonlarda temel sınıflardan biri olmadığı için, ideolojisi, ancak, egemen sınıfın ideolojik söylemiyle bütünleşmiş öğeleri kapsar. «Öğelerin» sınıf aidiyetine göre ayırt edilmesinin ve saf ideolojiler soyut önermesinin, birbirlerine karşılıklı olarak bağımlı yönler olduğunu görebiliriz: Ancak bu saf ideolojilere açık ya da örtük olarak başvurmak-

la, somut tarihî ideolojilerin kurucu öğelerinin ayrımlanarak analiz edilmesi mümkündür.

Poulantzas'ın ideolojiler kavramının ikinci karakteristik yanı, bir noktaya kadar, birincisinin sonucudur: Somut tarihî ideolojiler heterojen öğelerin «karışımıdır» (Poulantzas için her öğenin bir sınıf aidiyeti söz konusu olduğuna göre). Bu ölçüt sistematik şekilde faşizm olgusuna uygulanır. Poulantzas çeşitli kereler Togliatti'nin aşağıdaki iddialarından övgüyle söz eder: «Faşist ideoloji bir dizi heterojen öğeyi içerir... Bu durum, çalışan kitleler üzerinde bir diktatörlük kurma müdahalesinde çeşitli akımları bir araya getirebilmeye ve bu amaçla geniş bir kitle hareketi yaratmaya hizmet eder. Faşist ideoloji bu öğeleri bağlı tutabilmek için yaratılmış bir araçtır.»²² Zaman zaman Poulantzas, (bu yaklaşıma) faşist ideolojik söylemin bileşik öğelerini çözmek için, onun birliğini basitçe yadsıyacak aşırılıklara vardırır: Faşizm neredeyse her toplumsal kesim için ayrı bir politik söyleme sahiptir. Bu anlayış yüzünden geçenlerde şöyle yazmıştır: «Halk kitleleri arasında faşist ideolojinin rolü, hiç de, özdeş bir söylemin, **propaganda teknikleri** yoluyla parçalanmış ve farklılaşmamış kitlelere basit tekrarı değildir. Tersine, bu rol, bu ideolojilerin ve söylemlerin **kendilerini epeyce farklılaşmış biçimlerde sunmaları olgusuna bağlıdır. Öyle ki seslendikleri değişik sınıflara, sınıf bölümlerine ve toplumsal kategorilere göre değişik faşist politik-ideolojik aygıtlarda cisimleşirler; sınıflar ve sınıf bölümlerinin maddî varlık koşullarını sömürmelerini sağlayan tamamen bu durumdur.**»²³

Son olarak, bizim sorununuzla ilişkili üçüncü bir yöne işaret etmeliyiz: Ideolojilerin dönüşümü. Poulantzas'a göre ideolojiler bir dönüşüm süreci geçirirler. Bu nedenle, Prusya ideolojisinin, burjuvaziyi de içine alan iktidar blokunun ihtiyaçlarına uyum sağlamasına işaret ederek «dönüştürmüş» feodal ideolojiden söz eder. İtalya konusunda da «liberal milliyetçi» ideolojinin «emperyalist faşist» ideolojiye doğru «sürekli» **değişmesinden** dem vurur. Bir başka yerde milliyetçiliğin **metamorfозundan** söz eder. Bol miktarda dönüşüm, değişim, metamorfoz gibi imalı ifadeler karşın, bu dönüşümün heyi içerdiği hiçbir zaman açıkça formüle edilemez. Fakat yanlış yere gitmeyelim: Poulantzas için «değişim, asla

bir ideolojinin karakteristik öğelerinin sınıf temellerinin (aidiyetlerinin) değişmesi anlamına gelmez (örneğin «dönüştürmüş» feodal ideolojinin burjuva ideolojisi haline gelmesi gibi). Dönüşüm, burjuva öğelerin, **temel öğeleri** feodal olmaya devam eden bir ideolojiyle birleşmesi ile oluşur (yoksa liberal geleneğin yokluğu, Poulantzas'a, Alman burjuvazisinin hegemonik zayıflığının göstergesi olarak görünmeyecekti). Dönüşümün, ideolojinin ana öğelerinin sınıf temellerini etkilemesi halinde —«dönüştürmüş» feodal ideolojinin emperyalist ideolojinin yönetimi altına girmesi gibi— Poulantzas'ın cevabı hazır: Bu mümkündür, çünkü dönüştürmüş ideolojinin temel öğeleri (otoriteryanizm ve militarizm) emperyalist ideolojinin temel öğeleriyle uyusur. Ideolojik öğelerin sınıf temelleri teorisi bir parça olsun değişmeksizin, iki dönüşüm olmuştur: Burjuva öğelerin feodal ideolojiyle birleşmesi ve feodal ideolojinin özel öğelerinin emperyalist ideolojinin yönetimi altına girmesi. Emperyalist sermayenin saldırısının tam tersi bir şekilde, yani Risorgimento'nun milliyetçi liberal geleneklerinin alınmasıyla yapıldığı, bu yüzden ideolojilerin temel öğelerinin uyduğu söylenemeyeceği İtalya örneğinde, Poulantzas bunun bir demogojik hile olduğunu söyleyerek sorunu çözer: «Bu ideolojik saldırı, İtalyan orta sermayesinin liberal milliyetçi ideolojisinin belirli öğelerinin doğrudan tekellemesiyle maskelenen, üstü kapalı bir saldırdır.»

Böylelikle, değişik yollardan, ideolojik öğelerin sınıf temeli (aidiyeti) dokunulmamış olarak kalır. Sonradan Kominter'in politik stratejilerini tartışırken, Poulantzas'ın herhangi bir milliyetçi ajitasyonu düşmana teslimiyet olarak düşünmesi şaşırtıcı değildir. Schlageter çizgisini tartışırken —ki bununla Radek, Versailles antlaşmasına karşı Almanya'da milliyetçi ajitasyonun başlatılmasını önermişti— Poulantzas bunun başışlanmaz bir oportünizm olduğunu düşünür. Şöyle demektedir: Ana etmen şovenist dönüşün **Komintern Toplantısında hiçbir tepki yaratmamıştır**. Hatta, antlaşmaya karşı ajitasyonun yeteri kadar işletilmediği bile söylendi. Elbette Lenin bu antlaşmayı tarihteki «en canavarca korsanlık eylemi» olarak tanımlamıştı, fakat asla sorunun sosyal şovenist kullanıma izin vermedi.²⁴ Eğer Versailles antlaşması

«bir korsanlık eylemi» olmasına karşın, şovenist olacağı için ona karşı ajitasyon yapmak mümkün değilse, Poulantzas'a göre bunun nedeni, milliyetçiliğin burjuva ideolojisinin bir ögesi olması ve bu yüzden sosyalist bir yönde dönüştürülmesinin mümkün olmasıdır. Bu açıdan sosyalist milliyetçilik tamamen çelişkili bir ifade olacaktır.²⁵

Ideolojik öğelerin sınıfsal belirlenmeleri, öğelerin bir karışımı olarak somut ideolojiler, ideolojik sınıf öğelerinin birleşme / eklemlenmeleri ile ideolojilerin dönüşümü —Bu yaklaşım hangi eleştirilere layıktır? İlk olarak, somut ideolojilerin öğelerinin sınıf temellerini açıklama süreci tamamen keyfidir. Göreceğimiz gibi, nesnesini teorik olarak inşa edememesi bir yana, üstelik onun ampirik bilgisini **öngerektirir** ve ancak (doğal) sınıflandırma ile bu bilgi üzerinde çalışabilir. Aslında Poulantzas'ın herhangi bir sınıfın ideolojisinin özellikleri olarak düşündüğü öğeler ve görünüm-ler, kendi başına düşünüldüklerinde, böyle değildir. Poulantzas'ın rekabetçi kapitalizm aşamasındaki burjuva ideolojik ögesi olarak düşündüğü liberalizm, Güney Amerika'da feodal toprak sahiplerinin karakteristik ideolojisidir. Militarizm mutlaka feodal ya da emperyalist bir ideoloji değildir: 19. yüzyıl İspanyasında askerî «tebliğler» yeni ortaya çıkmış olan burjuva kesimlerin tipik bir ifadesiydi ve 2. Dünya Savaşı'ndan sonra üçüncü dünyanın her yerinde militarizm anti-emperyalist ve anti-feodal hareketlerin temel bir ideolojik öğesiydi. Aynı şey, milliyetçilik, güçlü ulusal devlet, otoriteryanizm ve aslında Poulantzas'ın sınıf temellerine indirgediği **bütün** ideolojik öğeler için söylenebilir. Anti-semitizm (yahudi düşmanlığı) bile en farklı sınıfların özel ideolojik karakteristiği olabilir: 19. yüzyılda yahudi tefeci sermayesinin çokuluslu Çarlık, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarına verdiği borç desteği nedeniyle anti-semitizm Doğu Avrupa'da liberal burjuvazinin sürekli ideolojik bileşeni olmuştur.²⁶ Ve Ortaçağ boyunca (feodal toplumun çatlaklarında) yahudi tefeci sermayesinin oynadığı sömürücü rol nedeniyle anti-semitizm, arasıra halk kesimlerinin ideolojilerinin bir ögesi bile olmuştur.²⁷ Bu gözlemlerden hangi sonuçlar çıkarılabilir? «Paradigmatik» ideolojilerden uzaklaşması çelişkilerin üstbelirlenmesi ile açıklanan ve yorumlarının ideolojilerin bilim-

sel analizini kurduğu olgularla karşı karşıya değil miyiz? Belirli ideolojik öğelerin metafizik olarak sınıf temellerine indirgenmesinden esinlenen bu yöntem, ancak sonsuza kadar çoğalan biçimsel ayrımlara götürür. Doğru yöntemin tam tersi olduğunu düşünüyorum: **Kendi başlarına ele alınan ideolojik öğelerin hiçbir zorunlu sınıf ifadesi olmadığını ya da bu ifadenin, somut bir ideolojik söylemde öğelerin eklemlenmesinin sonucu oluştuğunu kabul etmek. Bu da, bir ideolojinin sınıf içeriğini analiz etmenin önkoşulunun, teorik söyleminin özgül birliğini kurarak soruşturmayı yönlendirmek olması anlamına gelir.**

Fakat Poulantzas, bu birliğin bütün analizinin temeli olduğunu hissettiren bir yol izliyor. Ideolojik öğelerin tam bir sınıf ifadeleri olduğunun gerçek kanıtı nedir? Militarizm, otoriterlik vb.'den söz ederken Poulantzas bu kavramları teorik olarak inşa etmiyor; onları, bu öğelerin bir parçasını oluşturduğu ideolojik söylemi ampirik olarak görebildiği için, öğeleri bu söylemin sınıf içeriğine indirgemeye eğilimli olan okurun zihninde canlandırıyor. Üstelik, okur, soyutlanmış öğeleri, sözkonusu ideolojilerin ve sınıf ideolojilerinin simgeleri olarak düşünecektir. Sonuç olarak, somut olan —sözkonusu ideolojinin birliği— teorik olarak inşa edilmemekle kalmıyor, 'bilgi hammadde' düzeyinde bu birliği «bileştirici» sezgisi kendi başına öğelerin sınıf ifadelerini değerlendirmenin tek temelini oluşturuyor. Bu faşizm incelemesinin daha önce sözünü ettiğimiz temel yetersizliği buradan çıkmaktadır: Öğeler bütün karmaşıklıkları içinde sunulmuştur ve Poulantzas'ın faşizm olgusunu çelişmelerden birine indirgemediği söylenmelidir; ama bu çelişmelerin içinde çözüldüğü birlik önceden varsayılmış ve açıklanmamıştır. Bu da, **krizi meydana getiren çelişkilerin yoğunlaşmasının tam olarak anlaşılabilmesi demektir.** Faşizmi meydana çıkaran çelişmelerin özgül kaynaşmasının nasıl oluştuğunu tamamiyle bilmeksizin sınıflandırılmış öğelerin labirentinde kayboluyoruz.

Bu çıkmazdan kurtulmak istiyorsak iki temel soru üzerinde çalışmalı ve cevap bulmalıyız: Bir ideolojik söylemin birliği nelerden oluşur, ve ideolojilerin dönüşüm süreci nedir. Bu soruların cevabı bizi, Marksist faşizm teorisinin hakkından gelmesi gerektiği sorunların merkezine getirir.

SINIF ADLANDIRMALARI (INTERPELLETİONS) VE POPÜLER- DEMOKRATİK ADLANDIRMALAR

Althusser sorunsalının genel çerçevesi içinde çalışan Poulantzas'ın ideoloji sorununa Althusser'in en önemli ve özgül katkısından yararlanmamış oluşu gariptir: Her ideolojinin temel işlevinin bireyleri öğeler olarak adlandırması / kurması olduğu düşüncesi. Althusser Lacan'ın «ben»in oluşması ve şekillenmesinde ayna fazının kesin bir rol oynadığı düşüncesinden kuvvetle etkilenmiştir. Ona göre, «Özne kategorisi her ideolojinin kurucu kategorisidir. Fakat aynı zamanda ve hemen şunu ekliyorum: Özne kategorisi her ideolojinin kurucu kategorisiyse, bu, her ideolojinin (her ideolojiyi tanımlayan) işlevinin somut bireyleri özneler haline getirmek olmasındandır.»³⁰ Yapıların basit taşıyıcıları olan **bireyler**, ideoloji tarafından **öznelere** dönüştürülürler, yani gerçek varoluş koşullarıyla ilişkilerini, sanki bu ilişkinin belirleniminin **özerk ilkesi** kendileriymiş gibi yaşarlar. Bu karakteristik ters dönmenin mekanizması adlandırma (çağırma) dır.

Althusser şöyle yazar: «Ideoloji öyle bir şekilde 'hareket eder' ya da 'işler' ki, adlandırma veya çağırma adını verdiğim çok kesin bir işlemle, bireyleri özneler olarak 'kaydeder' (tüm bireyleri kaydeder) veya bireyleri özneler haline 'dönüştürür' (tüm bireyleri dönüştürür). Bunu, bir polisin (ya da herhangi birisinin) hergün tekrarlanan bize seslenmesinde tasavvur edebiliriz: Hey sen, oradaki!»³¹ Bu yüzden, her ideolojinin işlevi bireyleri özneler olarak kurmaksa, ve adlandırma yoluyla bireyler varoluş koşullarını, bu koşulların özerk ilkesi kendileriymiş gibi yaşıyorlarsa, —onlar, belirlenenler, belirleyeni kurmuş (inşa etmiş) gibi— açıktır ki, bir ideolojik sistemin farklı öğelerinin (yanlarının) birliği, her ideolojinin eksenini ve örgütleyici ilkesini oluşturan özgül adlandırma tarafından verilmiştir. Adlandırılan özne kimdir? Bu bir ideolojiler analizinin anahtar sorusudur. Şimdi ilk sorumuzu cevaplayabiliriz: **Bir ideolojik söylemin birleştirici ilkesini oluşturan şey, adlandırılan ve böylelikle bu söylem aracılığıyla kurulan «özne»dir.**³² Bir söylemin ayrı ayrı öğelerinin kendi başlarına hiçbir anlamı yoktur. Somut bir toplumsal formasyonun ideolo-

jik düzeyini analiz etme çabasında ilk görevimiz, bu düzeyi kuran **adlandırıcı yapıları** yeniden inşa etmek olmalıdır. Bu anlamda, faşizmin içinden çıktığı ideolojik krize büyük dikkat veren Poulantzas'ın, faşist ideolojilerin karakteristik adlandırmaları sorununa bir tek satır bile ayırmaması şaşırtıcıdır. Göreli bir birlik halindeki bir ideolojik söylemin içinde, eklemlenmiş olarak birlikte varolan değişik tipte adlandırmalar (dinî, politik, ailevi) vardır. Tam olarak söylersek, Poulantzas'ın tartıştığı «öğeler» ya da «yanlar»dan her biri adlandırmalar anlamına gelir. Bir adlandırma bir başka adlandırmayla nasıl eklemlenmiştir, yani her ikisini de göreli olarak birleşmiş bir ideolojik söylemin parçaları yapan şey nedir? Birlik kavramıyla mutlaka mantıkî tutarlılığı değil —çünkü tam tersine bir söylemin ideolojik birliği geniş bir mantıkî tutarsızlık marjına sahiptir— fakat her adlandırıcı öğenin ötekilere göre yoğunlaşma rolü yeteneğini anlamalıyız. Örneğin ailevi bir adlandırma politik bir adlandırmayı çağırabilir, ve bu tek tek adlandırmaların her biri öbürlerinin simgesi olarak işleyince, birleşmiş bir ideolojik söylem ortaya çıkar. Bu birliği açık bir şekilde rasyonalize etmek için çeşitli çabalar yapılabilir, ama bunlar her zaman bir ideolojik söylemin **örtük birliğinin** ilk temeli üzerinde çalışan aposteriori (sonsal) çabalarlardır. Bu açıdan iki tip durum arasında temel bir ayırma işaret edebiliriz. Durağan dönemlerde toplumsal formasyon ilişkilerini geleneksel kanallar yoluyla yeniden-üretir ve çelişkileri **yerinden çıkarmalarla** nötralle etmeyi başarır. Bu dönemde egemen blok çelişkilerin çoğunu emebilir ve egemen blokun ideolojik söylemi daha çok kendi birliğinin tamamen örtük mekanizmalarına dayanır. Bu durumda da genel olarak söylemin öğelerinin mantıkî tutarlılığı ile söylemin ideolojik birliği arasındaki karşılıklı ilişki en alt düzeye düşer (örneğin münzevi tipte dinî adlandırmalar —toplumsal ajanlar onların uyumsuzluğunu yaşamaksızın— dünya nimetlerine artan ilgiyle bir arada bulunabilir).

Poulantzas'ın faşizmin başlangıcına yerleştiği bir ideolojik kriz döneminde ise tam tersi olur: Sistemin doğal ve otomatik yeniden-üretimine duyulan güvenin sarsılması (bunalımı) bütün ideolojik çelişkilerin şiddetlenmesine ve egemen ideolojik söylemin bir-

liğinin çözülmesine dönüşür. Her ideolojinin işlevi bireyleri özneler olarak kurmak olduğu için, bu ideolojik kriz kaçınılmaz olarak toplumsal ajanların kimlik bulma (kişilik) krizine dönüşür. Mücadele eden kesimlerin her biri, karşıt güçlerin ideolojik söylemlerinin eklemlenmesini çözen bir araç olan bir «anlatı sistemi» kullanarak, yeni bir ideolojik birlik inşa etmeye çalışırlar. Bu meselede önemli olan, yeni hegemonik sınıf ya da sınıf bölümü için krizi çözebilmenin mümkün yollarından birinin, bütün adlandırmaları yadsımak, fakat bir tanesini kabul etmek ve bu bir tek adlandırmanın bütün mantıkî çıkarımlarını, onu varolan sistemin bir eleştirisine ve aynı zamanda bütün bir ideolojik alanın yeniden-kurucu ilkesi haline dönüştürmektir. Yukarıdaki örneğimizde, dinî sofuluk ile maddî dünya zevkleri arasındaki, önceki egemen ideolojik söylemle maskelenmiş olan uyumsuzluk, bir kriz dönemi sırasında bütün keskinliğiyle patlar. Bu koşullar bütün fesatlıkları (kötülükleri) ve tam bir münzevi düşüncesinin terk edilmesini lanetleyen ve bu adlandırma yoluyla takipçilerine yeni bir kişilik (özellik) veren bir dinî reformist ortaya çıkar. Böylece bu dinî adlandırma (çağırma) bütün ailevi, politik, ekonomik ve öbür yanların başlıca yeniden-örgütleyicisi haline gelir. Bir ideolojik söylemde değişik görece tutarlı adlandırmaların bir arada bulunması, bir adlandırmanın ötekilerin ana örgütleyicisi olduğu bir ideolojik yapıya dönüşür. Örneğimizde dinî adlandırma bu merkezî rolü oynamaktadır; fakat farklı tarihî bağlamlarda bu rolü politik ideoloji de oynayabilir. Krizin bu şekilde çözümünü birçok tarihî koşullara bağımlı olsa da, bu tip çözümü tercih edecek en azından iki koşul gösterebiliriz: 1) Egemen üretim ilişkilerinden en fazla ayrılmış toplumsal kesim «nesnel çıkarları» en yaygın ve bu yüzden «sınıf işgüdüsü» en az gelişmiş olandır —Krizin evrimi ve çözümü bu durumda ideolojik düzeyde yer alacaktır; 2) Sözkonusu toplumsal formasyonda bu tip kesimin rolü ne kadar merkezî olursa, bir bütün olarak toplumsal formasyon tarafından krizin nihai çözüldüğünde de en merkezî rolü ideolojik düzey oynayacaktır. Faşizmin analizi için bu gözlemlerin önemini göreceğiz.

Baştaki tartışmamızda merkezî bir konuyu atlamıştık: Ideolojiler ve sınıf mücadelesi

arasındaki ilişki. Bu, ikinci sorumuzu cevaplamak istiyorsak, temel bir sorundur. İdeolojiler nasıl dönüşür? Bu konuyla ilgili olarak Marksist gelenekte **sınıf mücadelesi** kavramının kullanımı üzerine temel bir belirsizlik olduğuna işaret etmeliyiz. Bir anlamda sınıf mücadelesi üretim tarzı düzeyinde konulmuştur: İki kutbunu sınıflar olarak kuran üretim ilişkisi antagonistik bir ilişkidir. Örneğin artık-değer, aynı zamanda, kapitalistler ve işçiler arasındaki ilişkiyi ve aralarındaki antagonizmayı kurar, ya da bu ilişkiyi antagonistik bir ilişki olarak kurar. Bundan iki sonuç çıkar: 1) Bir mücadele ilişkisi dışında sınıflar yoktur; 2) Bu antagonizmayı anlaşılır kılan analiz düzeyi üretim tarzı düzeyidir. Fakat sınıf mücadelesi kavramı bir başka tip antagonizmaya da uygulanagelmıştır: Sınıflararası mücadele, ancak, somut bir toplumsal formasyonu karakterize eden bütün egemen politik ve ideolojik ilişkiler dikkate alındığı zaman anlaşılır hale gelir. Örneğin kapitalist ve feodal üretim tarzlarının eklemelendiği ve egemen iktidar bloku içinde feodal toprak sahipleri sınıfının hegemonik sınıf olduğu bir durumu ele alalım: Bu durumda, sömürülen salt köylüler değil, (hegemonik bölümün üretim tarzı düzeyinde doğrudan sömürdükleri) aynı zamanda bir bütün olarak, egemenlik altında olan kesimlerdir: Küçük burjuvazi, kent işçileri, hatta belki burjuvazinin bir kesimi. Bu durumda da sınıflar mücadele içindedirler, ama tam anlamıyla bir sınıf mücadelesinden söz edebilir miyiz? Bu tip antagonizma, iki temel anlamda, öbüründen farklıdır: 1) Birincisinin tam tersine, bu tip antagonizma sınıfları kendileri olarak (sınıflar olarak) inşa etmez. (İşçi kavramını ona karşılık gelen kapitalist kavramı olmaksızın düşünemeyiz, ama kapitalist kavramını, küçük burjuva kavramını düşünmeksizin düşünebiliriz.) 2) Birinci antagonizma soyut üretim tarzı düzeyinde anlaşılırken, ikinci antagonizma ancak, somut toplumsal formasyon düzeyinde anlaşılabilir. Ortaya çıkan sorun şu: Bu iki antagonizma arasındaki ilişki nedir? İlk sorumuza yakından bağlı olan bir başka soru da şu: Bu iki antagonizma türünün içinde ifade edildikleri ideolojiler arasındaki ilişki nedir?

Bu, geleneksel Marksist düşünce için sorun değildir. Her ideolojik içerik açık bir sını

nif anlamına sahiptir ve herhangi bir çelişki —az veya çok karmaşık bir dolayımın sistemiyle— bir sınıf çelişkisine indirgenebilir. İki tür antagonizma eklemelenmemiştir; aslında ikinci birinciye indirgenebilir. Paradigmatik durumda, burjuvazi üretim tarzı düzeyinde işçi sınıfını sömürür ve toplumsal formasyon düzeyinde egemen sınıfı oluşturur. Burada iki tür mücadele uyuşur ve geçerli tek ayırım **ekonomik mücadele** ile **politik mücadele** arasındaki geleneksel ayırmadır. Fakat, eğer tam tersine, yukarıdaki örneğimizde olduğu gibi iktidar blokunun küçük burjuvazi, köylülük, işçi sınıfı ve burjuvazinin belirli kesimlerine karşı olduğu bir durumla karşı karşıya isek, tablo daha karmaşık hale gelir, ama özünde değişmez. Sömürülen kesimlerin, ortak düşmana karşı mücadelede, her birinin kendi ideolojisi, kendi sınıf çıkarları ve mümkünse kendi partisine bağlı olduğu (-nde birleştiği) bir sınıflar ittifakı kurmaları gerektiği sonucu çıkarılır. Eğer bu mücadele bir dizi ideolojik içerikler yaratmışsa —değerler, simgeler vb., kısacası ittifakı oluşturan farklı güçlerin ideolojilerinin ötesine giden özgül popüler-demokratik adlandırmalar (çağrılar)— bu bir retorik, propaganda vb. ögesi olarak reddedilecek ve bu yanın özerkliği üzerinde ısrar eden kişi «idealist» olarak dışlanacaktır. Bu perspektif içinde, eğer belirli «demokratik» görevlerin önceliği artaya konulmuşsa, bunun nedeni, yerine getirilmesi gereken birtakım burjuva görevlerin varolmasıdır. İşte burada, bütün çelişkilerin sınıf çelişkisine indirgenmesi sorununu yalnızca çıkaran «birleşik ve eşitsiz gelişme» kavramı, daha karmaşık bileşim ve ittifakları açıklamak için yardıma çağırılır.

Bu indirgemeci yaklaşıma karşı aşağıdaki tezleri öneriyoruz:

1) Sınıf mücadelesi, sadece, sınıfları kendileri olarak (sınıflar olarak) kuran mücadeledir;

2) Demek ki (sonuç olarak) her çelişki bir sınıf çelişkisi değildir, fakat her çelişki sınıf mücadelesi tarafından üstbelirlenir.

İkinci tezdten başlayalım. Bu tezin açık vargısı, tam anlamıyla söylersek, ikinci tip antagonizmanın sınıf mücadelesi olarak kabul edilemeyeceğidir. Yukarıdaki örneğimizde küçük burjuvazi, feodal toprak sahipleri bir sınıf, demek ki aralarındaki çelişki sınıf mü-

cadelesidir, diyerek sorundan kaçmanın mümkün olmadığına dikkat etmeli. Bu, sınıf mücadelesinin burjuva toplumsal tarih literatüründeki tipik sunuluş tarzıdır: İlk olarak sınıflar önceden kurulmuştur ve karşı karşıya durumları, (karşılaşmaları, yüzleşmeleri) doğalarına görece dışsaldır. Sınıfların, kendilerini mücadelenin kendi içinde kurdukları (sınıfların mücadele içinde kurulduğu) Marksist sınıf kavramıyla bunun hiç bir ilgisi yoktur. İkinci olarak, birbiriyle karşı karşıya iki sınıf varsa bile, sözkonusu çelişki içinde, **sınıflar olarak** karşı karşıya durmadıkları, sınıf doğalarının —üretim içindeki yerlerinin— karşılaşmanın kendisine görece dışsal olduğu açıktır. Sınıf mücadelesi değil, mücadele içinde sınıflar sözkonusudur.

Demek ki, eğer bu antagonizma bir sınıf antagonizması değilse, onu ifade eden ideolojiler de sınıf ideolojileri olamaz. Bu antagonizma aracılığıyla, yönetilen kesimler kendilerini bir sınıf olarak değil, «öteki» iktidar blokuna «karşı olan», «haklı yenen» (underdog) olarak niteleyeceklerdir. Eğer —üretim tarzı düzeyindeki— birinci çelişki ajanların bile **sınıf** olarak çağırılmaları (adlandırılmaları) içinde ifade edilirse, bu ikinci çelişki de ajanların **halk** olarak çağırılmalarıyla (adlandırılmalarıyla) ifade edilir.

Birinci çelişki **sınıf mücadelesi** alanındadır, ikincisi ise **popüler-demokratik mücadele**. «Halk» veya «halk kesimleri», bazı görüşlerin ima ettiği gibi, retorik soyutlamalar ya da Marksist politik söyleme sızmış liberal veya idealist bir düşünce değildir. «Halk», sınıf belirleniminden ayrı olarak, sistemin nesnel belirlenimini oluşturur. Halk, bir toplumsal formasyondaki egemen çelişkinin, yani anlaşılabilirliği sadece üretim ilişkilerine değil, politik ve ideolojik egemenlik ilişkilerinin toplamına dayanan bir çelişkinin kutuplarından biridir. Eğer sınıf çelişkisi üretim tarzı soyut düzeyinde egemen çelişki ise, halk/iktidar bloku çelişkisi de toplumsal formasyon düzeyinde egemen çelişkidir. Şimdi, bu iki çelişki arasındaki ilişkinin ne olduğunu ve aynı sorunun bir parçası olarak, sınıf adlandırması (= ideoloji) ve popüler-demokratik adlandırma (= ideoloji) arasındaki ilişkinin ne olduğunu kendimize sormalıyız.

Bu da ikinci tezimize dönmemizi sağlar: Eğer her çelişki bir sınıf çelişkisine indirge-

nemezse, her çelişki sınıf mücadelesi tarafından üstbelirlenir. Temel Marksist teoriye göre, bir toplumsal formasyonda üretim ilişkileri düzeyi her zaman son kerte belirleyici rolü oynar. Bu tez, sınıf mücadelesinin popüler-demokratik mücadeleye önceliğini kurar, çünkü popüler-demokratik ideolojilerin, kendilerini, sınıf ideolojik söylemlerinden (asla) ayrılmış değil, her zaman onlarla eklemelenmiş olarak sunmaları olgusunda açığa çıkar. İdeolojik düzeyde sınıf mücadelesi, büyük ölçüde, antagonistik sınıfların ideolojik söylemleri içindeki popüler-demokratik adlandırmaları eklemleme uğraşından ibarettir. **Popüler-demokratik adlandırma hiç bir kesin sınıf içeriğine sahip olmadığı gibi, aynı zamanda en belli başlı ideolojik sınıf mücadelesi alanıdır.** İdeolojik düzeyde her sınıf, **aynı anda** hem bir sınıf hem de halk olarak mücadele eder; daha doğrusu, kendi sınıf çıkarlarını nesnel halkın çıkarlarının tamamı gibi sunarak ideolojik söylemine uyarlılık vermeye çalışır.

Sınıf adlandırması olmayan adlandırmaların sınıf mücadelesi tarafından üstbelirlenmesi, bu adlandırmaların bir sınıf ideolojik söylemine bütünlenmesinden ibarettir. İdeoloji özneler üreten bir pratik olduğu için, bu bütünlenme kısmi adlandırmaların üzerinde yoğunlaştığı bir öznenin çağırılmasıdır. Fakat, sınıflar aynı adlandırmaları antagonistik ideolojik söylemlere birleştirmek için mücadele ederken, yoğunlaşma süreci asla tamamı olmaz, her zaman bir belirsizlik olacaktır; sınıf mücadelesi düzeyine göre büyük veya küçük ölçüde bir açıklık ve kaynaştırma yolunda çeşitli antagonistik çabalar bir arada bulunacaktır. Şimdi ikinci sorumuzu cevaplandıracak konumdayım: İdeolojiler nasıl dönüşür? Cevap: **Öznelerin üretimi ve söylemlerin eklenmesi/yerinden çıkması aracılığıyla oluşan sınıf mücadelesi ile.**

Sanırım şimdi, Poulantzas'ın Marksist-Leninist ideoloji işçi sınıfının ideolojisi olduğunu bana niçin yetersiz gördüğü açık. Marksizm-Leninizm işçi sınıfı ideolojisi içinde bir ögedir. Oysa, özellikleri sözkonusu toplumsal formasyona dayanan işçi sınıfı «halk»ın bir parçasıdır ve dolayısıyla popüler-demokratik çağırmaya karşılık verecektir. İşçi sınıfının ideolojik söylemi her ikisinin yeni bir özne içinde yoğunlaşması olacaktır. «Al-

man işçi sınıfı» (veya «İtalyan», «İngiliz» vb.) ideolojik öznesi indirgenemez bir özgülüğe sahiptir, çünkü soyut olarak Marksizm-Leninizme indirgenemeyecek çoklu adlandırmaların yoğunlaşmasıdır. Poulantzas'ın analizinin yetersizliği buradadır. Popüler-demokratik mücadelenin özerk alanını görememiş olması ve her ideolojik ögeye bir sınıf temeli bulmaya çalışması.³⁷ Poulantzas, bu kadarıyla, ancak, somut ideolojilerin öğelerin karışımı olduğu sonucunu çıkarabilmiştir. Önerdiğimiz perspektif içinde ise, tam tersine **sınıf belirlenimi alanı daraltılmış olmasına karşın, sınıf mücadelesi alanı büyük ölçüde genişletilmiştir; çünkü bu, şimdiye kadar burjuva ideolojik söylemin kurucu ögesi gibi gözükken birçok öge ve adlandırmanın, devrimci ve sosyalist bir ideolojik söylemle birleştirilmesi imkânını açmaktadır.** Ideolojik egemenliğini kur-

mada burjuvazinin başarıları büyük ölçüde —birçok devrimcinin paylaştığı— kazanmış olduğu konsensustan, yani, demokratik ve popüler kültürün kurucu öğelerini değiştirilemez bir şekilde kendi sınıf ideolojisine bağlamasından ötürüdür. Bunun böyle olmadığını, popüler-demokratik öğelerin hiç bir sınıf anlamı olmaması ve oldukça farklı politik söylemlere birleştirilebilir olmasının en açık kanıtını faşizm göstermiştir. Önermek istediğimiz tez şudur: Faşizm, egemen sınıfların en gerici ve tutucu kesimlerinin tipik ideolojik ifadesi olmaktan çok, tam tersine popüler-demokratik adlandırmaların politik söyleme eklenmesinin muhtemel yollarından biriydi. Fakat bu noktayı düşünmeden önce son bir teprik sorunu uğraşmak zorundayız: Poulantzas'ın küçük burjuvazi kavramı.

(Devam Edecek)

Birlik 46-47/92

¹ Nicos Poulantzas, *Fascism and Dictatorship: The Third International and the Problem of Fascism*, Londra, NLB, 1974, yenibaskı 1977.

² Jose Ortega Y Gasset, «Sobre el Fascismo», 1927, *Obras Completas*, cilt II, Madrid, 1954.

³ Daniel Guérin, *Fascisme et Grand Capital*, Paris, 1936.

⁴ F. Neumann, *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism*, New York, 1942.

⁵ Troçki'nin Faşizm üzerine yazıları geçenlerde, E. Mandel'in önsözüyle *Almanya'da Faşizme Karşı Mücadele* kitabında toplandı, Londra, 1975.

⁶ Palmiro Togliatti, *Lezioni sul Fascismo*, Roma, 1970. Önsöz, Ernesto Regioneri.

⁷ Benedetto Croce, *Scritti e Discorsi Politici*, (1943-7), Bari, 1963.

⁸ Friedrich Meinecke, *The German Catastrophe*, 1950. Faşizmin farklı yorumlarının ayrıntılı bir tartışması olarak Croce ve Meinecke'nin görüşlerinin benzer bir yüzleştirmesi Renzo de Felice, *La Interpretazione del Fascismo*, Bari, 1969'da bulunabilir.

⁹ Jacques Maritain, *Humanisme Integral*, Paris, 1936.

¹⁰ Wilhelm Reich, *The Mass Psychology of Fascism*, Londra, 1970.

¹¹ A. g. e., s. XIII.

¹² Aynı yerde.

¹³ Erich Fromm, *Pear of Freedom*, Londra, 1942.

¹⁴ Fromm ve Reich'a, Faşizm olgusunu bireysel psikolojinin mekanizmalarına indirgeme eğilimini yakıştırmamız garip görünebilir. Çünkü her iki yazarın da, karakter yapısının baştan sona biyolojik terimlerle sınırlar olmadığı, toplumsal ve ekonomik güçler tarafından da karmaşık bir belirlenmenin sonucu olduğunda ısrar ettikleri bilinir. Fakat bu bizim konumuzu değiştirmez. Fromm

olayında, tarihî süreç tek ve dönüşsüz bir yönde hareket eder: Birey ve bireyin topluma geleneksel katılma biçimleri arasındaki bağların gittikçe kopması ve bu süreçten ortaya çıkan bireysel özgürlüğün belirsiz içeriği. Bütün modern tarihî karakterize eden bu teleolojik yapı içinde faşizm, ancak bir moment olarak anlaşılabilir. Ayrıca, Fromm, bu birey kavramına nasıl ulaştı? İşlem üç aşamadan geçer: 1) Bugünkü insanların toplumsal aidiyet (bağımlılık?) gruplarına geçmişteki insanlardan daha az bağlı olduğu gözleminde yola çıkarak, bu potansiyel gelişme çizgisinin başit bir *ad quem* uzatmasıyla «birey» kavramına ulaşılır: Toplumsal aidiyet (bağımlılık) grupları ile bütün bağlarını koparmış bir insan; 2) Bir kavram / sınırdan, tamamen hayali bir yaratıktan başka bir şey olmayan bu «birey» mutlaklaştırılır ve tarihin öznesine dönüştürülür. Ortaçağdan bugüne «insan» tarihi —bu süreçten çıkan bütün belirsizlik ve çelişkilerle— bireyin ve onun toplumsal bağlardan giderek kurtuluşunun tarihidir; 3) Tarihin başlangıcı —feodal toplum— sonu kadar hayali bir yapıya sahiptir. Üstelik ikincisinin antitezi olarak ele alınır: Bireyin bütünüyle toplumsal aidiyet gruplarının içine alınması. Bu yüzden, Fromm'un anlattığı tarih, sonu, başlangıcı ve bir aşamadan öbürüne geçen özne açısından tam bir mitolojidir. Bu teorik yapı içinde, elbette, bireyin karakterinin toplumsal ve kültürel olarak biçimlendiği konusunda ısrar edilebilir. Fakat yüzeyi biraz kazarsak, bu toplumsal ve tarihî güçlerin, bütün modern tarihi karakterize eden birey ile toplum arasındaki temel bir çelişkiye indirgendini görürüz. Yine basit bir çelişkiyle ilgileniyoruz. Fromm'un psikolojik gözlemleri doğru ve anlamlı olsa bile, bu efsanevi özneye başvurmakla ideolojik olarak bozulmuş gözüküyor. Wilhelm Reich, farklı bir en-

telektüel çaptadır. Onun çalışmasında böyle basitleştirilmiş bir teleolojinin izlerini bulamayız. Reich'a göre de karakter biyolojik bir veri değildir, toplumsal ve kültürel güçler tarafından biçimlendirilmiştir. Fakat ilk olarak, bu güçler, biyolojik ihtiyaç ve dürtülerin uzun dönemli bastırılmasından başka bir şey değildir. İkinci olarak faşizm, varılan karakter yapısının *dolaysız* ifadesi olarak düşünülür. Bu şekilde faşizm somut bir konjonktürden uzaklaştırılır ve insanların dürtülerini dizginlerinden boşaltacak özel bir toplumsal ve politik kriz tarafından hızlandırılan uzun dönemli baskılanmaların yoğunlaşma ifadesi gibi bir şey olur. Ancak bu şekilde, Reich'ın, faşizm ortalama insan karakterinin tüm irrasyonel tepkilerinin toplamı olduğu gibi önermelerini en katıksız biçimiyle açıklayabiliriz. Şu sözünü de: «Bir Alman, İtalyan, Anglo-Sakson, İspanyol, Yahudi ve Arap faşizmi vardır. Irk ideolojisi orgastik olarak aciz insanın karakter yapısının tam bir piopatik ifadesidir.» (İbid.)

¹⁵ Bkz. özellikle Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 1951; C. J. Friedrich, *Totalitarianism*, 1945; M. Mucheim, *Totalitarian Rule: its Nature and Character*, Middletown, 1968; 3. L. Talmont, *The Origins of Totalitarian Democracy*, 1952.

¹⁶ C. J. Friedrich ve Z. K. Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge (Mass) 1965; A. F. K. Organski, *The Stages of Political Development*; S. M. Lipset, *Political Man: The Social Bases of Politics*.

¹⁷ W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Londra, 1960, E. Lederer, *The State of the Masses*, New York, 1940.

¹⁸ Gramsci'nin faşizm üzerine çalışmaları geçenlerde bir kitapta toplandı: A. Gramsci, *Sul Fascismo a cura di Enzo Santarelli*, Roma, 1974; *Historicos* (A. Rosenberg'in takma adı.) *Der Faschismus als Massenbewegung*, Carlsbad, 1934; A. Thalheimer, «Über den Faschismus», *Gegen den Strom*, sayı 2-4 1930; Otto Bauer, *Der Faschismus*, Bratislava, 1936. Avrupa faşizmi üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalara, Japon ve Batı Avrupa faşizmlerinin özelliklerini karşılaştırmaya çalışan değerli bir çaba olan Sovyet oryantalistleri O. Tamin ve E. Yohan'ın çalışmaları da eklenmeli: *Militarism and Fascism in Japan*, Londra, 1934.

¹⁹ Neumann'ın önceden sözünü ettiğimiz kitabı.

²⁰ Bu eğilim, faşizm sözkonusu oldukça sık sık yorum belirsizliğine yol açmıştır. Faşizme gelişigüzel şekilde en çelişik anlamlar verilmiştir. Bir örnek olarak Ernesto Ragioneri'nin Togliatti'nin *Faşizm Üzerine Dersler*'ine yazdığı önsöz gösterilebilir. Burada Ragioneri, Togliatti'nin yazılarında gerici kitle rejimi olarak tanımlanan karmaşık ve titiz faşizm kavrayışını ayrıntılarıyla analiz eder ve Roma üzerine yürüyüşten sonra Lenin'in faşizmi Kara Yüzlerle özdeşlediği bir sözünü onaylayarak anar!

²¹ Jean Laplanche ve J. B. Pontalis, *Vocabulaire de la Psychanalyse*, Paris, 1967.

²² Palmiro Togliatti, *Lezioni sul Fascismo*, Roma,

1970, s. 15.

²³ Nicos Poulantzas «A Propos de la Impact Populaire du Fascisme», M. A. Macciochi, *Elements pour une analyse du Fascisme*, Paris, 1976'da.

²⁴ Alman burjuvazisinin kendine özgü zayıflığını değil, liberalizmin yetersiz gelişmesinin bu zayıflığın zorunlu göstergesi olarak kabul edilmesini reddediyorum.

²⁵ N. Poulantzas, *Fascisme and Dictatorship*, s. 128.

²⁶ Aynı yerde s. 170.

²⁷ Son bir kitapta Poulantzas, bu konuda daha gelişmiş bir tutum getiriyor gibi: «Milliyetçiliğin belirsizlikleri ve metamorfozları (dönüşümleri) yakından biliniyor: Emperyalist çağda milliyetçilik sömürülen ülkelerde 'ulusal kurtuluş' talepleri yoluyla ilerici bir görünüm almışken, sömüren ülkelerde giderek daha büyük ölçüde gerici bir görünüm almaya başladı. Burada özellikle ilgilendiğimiz emperyalizmin bugünkü evresindeki milliyetçiliktir, çünkü bu genel olarak Avrupa ülkelerini ve özel olarak burada uğraştığımız ülkeleri etkilemektedir. Daha özel halinde söylersek, Avrupa ülkelerinin egemen Birleşik Devletler emperyalizmi karşısındaki yeni bağımlılığı, bu ülkeler geleneksel Üçüncü Dünya bölgesine veya «az gelişmiş ülkelere» dahil olmasalar da ve gerçekte egemen alanın bir parçasını oluştursalar bile, milliyetçiliğin buralarda ilerici bir niteliğe sahip olabileceği anlamına gelir. Fransa'da Gaullist milliyetçiliğin belli ilerici yanları meseleleri budur.» (*The Crisis of the Dictatorships*, Londra, NLB, 1976, s. 114.) Yine de bu paragraf Poulantzas'ın tutumunu değiştirmiş olduğu sonucunu çıkarmamız için çok belirsiz. Milliyetçiliğin bir burjuva ideolojik öge olmasından vazgeçildiği anlamında yorumlanabileceği gibi, onun burjuvazinin göreceli olarak ilerici kesimlerinin ideolojik ögesi olduğu anlamında da yorumlanabilir.

²⁸ Bu desteğin temeli tefeci sermaye ile feodal toplum arasındaki çözülmez bağdır. Abraham Leon'a göre: «Yahudilerin elinde para birikmesi özel bir üretim şeklinin, kapitalist üretimin sonucu değildir. Artık-değer (veya artık-ürün) feodal sömürten ortaya çıktı ve feodal Lordlar bu artık-değerin bir kısmını yahudilere bırakmaya zorunluydu. Yahudiler ve feodalizm arasındaki antagonizma buradan ortaya çıkar, ama aralarındaki çözülmez bağ da buradan ortaya çıkar.» (*La Conception Materialiste de la Question Juive*, Paris, 1968, s. 25). Bu yüzden kapitalizmin gelişmesi tefeci sermaye ile derhal çatışmaya girmek zorundaydı. 15. yüzyıl Polonya'sından söz ederken Leon'un dediği gibi, «Ülkenin geri durumu Doğu Avrupa ülkelerinde gözlemediğimiz evrimi de durdurmuştu: Yahudilerin ticari işlerden çıkarılması ve tefeciliğe mahkum edilmeleri. Bu dönemde burjuva sınıfı ve kentler gelişmeye başlıyordu. Burjuvazinin yahudilere karşı mücadelesi doğum halindeydi ve henüz kesin sonuçlara ulaşmamıştı. Yahudi tefeciliğinden zarar gören artizanlar tüccarlarla birleşti. Bu yüzden, bir vilayet gelişir gelişmez yahudilerle çatışmalar ortaya çıktı. 1403'de Krakovi'de ve 1445'de Bochnie-

Birlik 46-47/93

de artizanlar yahudi kıymılarını kıskırttılar...

²⁰ Leon'dan bir alıntı daha yapıyoruz: «Tefecilik Yahudilerin ana işi haline gelince halk kitleleri ile daha fazla ilişkiye geçmeye başladılar ve bu ilişkiler sürekli olarak daha kötüye gitti. Köylü ve artizanı tefeciden borç almaya iten neden lüks ihtiyacı değil, borcuna karşılık malının elinden alınması tehlikesiydi. Sık sık hayatlarını sağlamak için gerekli olan iş araçlarını rehine verdiler. Ortalama insanın, tümü Yahudiye bolca teşekkür borçlu olan imparator, prens veya zengin burjuvayı farketmeksizin, yıkımının dolaysız nedeni olarak gördüğü Yahudiye duyduğu nefret anlaşılabilir. En çok Almanya'da ve genellikle 14. ve 15. yüzyıllarda Yahudilere karşı nefret, sonucu Yahudi kıymıları ve Yahudilerin yakılmasına varan nefret en popüler biçimini aldı.

²¹ Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and Other Essays*, Londra, NLB, 1971, s. 160.

²² Aynı yerde, s. 162.

²³ Kısaca Althusser'in ideoloji kavramının yine de ciddi güçlükler getirdiğine değinmeliyiz. Bir kere, adlandırma mekanizması, Althusser'e göre, sadece bir bireyi hayali (imajiner) bir yolla bir özne haline döndürmek işlevine değil, aynı zamanda bireyin egemen sisteme kendini tabi kılma (self-subjection) ve böylece bir bütün olarak toplumsal yeniden üretimi sağlama işlevine de sahiptir. Bir ideolojinin egemen ideoloji olması gerektiği ve yönetilen kesimlerin bir ideolojisi olmasının mümkün olmadığına bu anlamda değinilmisti. İkinci olarak, Althusser'e göre ideoloji hem bir toplumsal formasyonun düzeyi hem de bilimin karşıtıdır, ki bu da ciddi teorik güçlükler yaratır. Bu sorunlar hakkında son zamanlarda ayrıntılarıyla yapılmış olan teorik tartışmaya burada giremeyiz. (Bkz. Jacques Ranciere, *La Leçon d'Althusser*, Paris, 1974 ve Emilio de Ipola, «Critica a la teoria de Althusser Sobre la Ideologia», *Uno en dos*, Medellin, Kolombiya, Temmuz, 1975, s. 7-39) Bu makalenin amaçları açısından aşağıdaki noktaları belirtmek yeterlidir: 1) Sınıf mücadelesi ideoloji arenasına öyle bir şekilde girer ki, sistemin yeniden üretimine yönelik egemen sınıfların ideolojileriyle, kendilerinin devrimci dönüşümüne doğru yönelen ezilen sınıf ideolojilerini bir arada buluruz. 2) Bireyin kendini-tabii kılma mekanizması, egemen sınıfların ideolojilerinde varolan egemenlik sistemini garantilemek işlevini görüyorsa, aynı mekanizma ezilen sınıfların ideolojilerinde de bireyleri bu sisteme muhalefet görevlerine bağlama işlevini görür. Bu nedenle ahlaki zorlama (compulsion) en değişik nesnel çıkarılara cevap verebilen soyut bir mekanizmadır. 3) İdeolojinin kurucusu olan adlandırma mekanizması egemen sınıf ideolojilerinde ve devrimci ideolojilerde aynı şekilde işler. De Ipola'nın işaret ettiği gibi: «Kanunî (ve retorik) bir figür, adlandırma, hem Hristiyan dinî söyleminde, hem hümanist bir söylemde ve hatta, *Komünist Manifesto*'nun gibi (Bütün ülkelerin işçileri, birleşin!) komünist bir söylemde bile bulunabilir. Bazı durumlarda «öznelin» adlandırılması (çağırılması) etkin bir tâbiyet sağlamanın gizli biçimi olur; bazılarındaysa, tam tersine, *Komünist Manifesto*'da olduğu gibi, sömürülenin kuruluş koşullarının yaratılmasını isteyen bir politik slogan biçimini alır.

²⁴ «Denge dönemlerinde, bir toplumsal formasyonun temel çelişkileri yerinden çıkma ile nötralize olurlar; fakat devrimci bir durumda, devrimci bir kopuşa doğru yoğunlaşır veya kaynaşır. «Ben Brewster, Althusser Sözlüğü, For Marx, L. Althusser, Londra, NLB, 1977.

²⁵ Jean-Pierre Faye'in mükemmel kitabı *Langages Totalitaires*'de (Paris, 1972) kullandığı anlamda. «Böylece her halk sınıfının kendi anlatı sistemi vardı... Anlatı tarzı kendi içinde, yapılması istenin dehşetli ağırlığını taşır —ya da onu gösterir. Eylemi anlatmak, Thucydides'in söylediği gibi, sadece «birlikte yazmak» (*Csyn-graphien*) değildir; aynı zamanda eyleyici de olan (veya eyleyen) değişik tanımlar, anlatılan farklılıklara göre eylemlerini değiştirirler. *Anlatılan olay ve anlatı önermelerinin* ikili sürecinin insanı alıp genelleştirilmiş ekonomiye sokması ve burada yalnız «ekonomik tarihin değil, bütün tarihin yakalanışı ve kuratılışı, asıl gösterilmesi gereken şeydir... Marx'ın üzerine yazdığı tarih bilimini... onun bütün bilimleri kucakladığını düşünürsek.» J.P. Faye *Théorie du récit*, Paris, 1972, s. 16, 39.

²⁶ 1935'den sonra Komintern'in Cephe stratejilerini büyük ölçüde tanımlayan bu yaklaşım tarzı, Komintern politikasının Poulantzas'ın dikkatimizi çektiği bir özelliğini açıklar. Komintern, komünistlerin küçük burjuvazi ve köylülük içindeki kitle çalışmalarına çok az önem verdi. Bu kesimler, «öncelikle ve esas olarak, varolmasa bile varedilmesi gereken kendi partileri yoluyla çekilmeliydi.» (Poulantzas, *Fascism and Dictatorship*, s. 165).

²⁷ Herhangi bir yanlış önlemek için iki noktayı açıklığa kavuşturalım: Birincisi, her sınıfsal olmayan adlandırma popüler-demokratik bir adlandırma değildir. (Yoksa ikincisi tamamen kalıtsal bir kategori olacaktır). Popüler-demokratik adlandırmadan söz edebilmek için «halk» olarak seslenilen (çağırılan) özne, egemen blok ile antagonistik bir ilişki içinde olmalıdır. İkinci olarak, demokrasi ile, liberal parlamenter kurumlarla zorunlu ilişkisi olan bir şeyi kastetmiyoruz. (Üçüncü dünya ülkelerinde popüler-demokratik ideolojiler çoğu zaman milliyetçi ve anti-empyrist biçimlerde ifade edilmiş ve sömürgeleştikten kurtulma süreci bir kez tamamlandıktan sonra bu biçimler askeri rejimlere yol açmıştır.) Bu yüzden, demokrasi kavramı ile, halk kitleleri için sivil özgürlük, eşitlik ve özyönetimi kuran düz ölçülerden daha fazla bir şey anlıyoruz. Liberal felsefeden çıkan bu tamamen negatif demokrasi kavramı, toplumsal ajanları yurttaş kanunî boşluğuna indirgeyerek, kanunî sistemin her bireye garanti ettiği belirli soyut katılma biçimlerinden daha ileri yaşamayı engeller. Bu düşünce —sürekli değilse bile— Marksizme ve devrimci sinizm biçiminde eşlik etmiştir: İşçi sınıfının, proletarya diktatörlüğünü kabul

Birikim 46-47/94

ettirecek yeterli güce sahip olupçaya kadar varolan demokratik çerçeveden «yararlanması» gerektiği fikri. Bu metinde verilen anlamıyla demokrasiden, halkın iktidar bloku ile karşılaşmak suretiyle kişiliğinin bilincine vardığı bir simgeler, değerler vb. —kısacası adlandırmalar— setini anlıyoruz. Bu adlandırmalar, zorunlu olarak demokrasinin içinde maddileştiği kurumlarla birleşmiştir, ama iki yan birbirinden ayrılmaz. Demokratik hakların genişletilmesi, onları uygulamaya yetenekli öznelerin üretimine paralel olmaksızın düşünülemez. Demokrasi anlayışımız, bu anlamda, hem liberalizm hem de devrimci sinizmden ayırıldır. Liberalizm soyut bir koşul önerir: Yurttaşlık; ve bunu, karar alma sürecine katılmak için basit bir biçimsel haklar sistemi olarak gördüğü demokrasinin öznesine dönüştürür. Sık sık sözü edilen biçimsel kanunî eşitlik ve gerçek sömürü arasındaki buluşma burada ortaya çıkar. Öte yandan devrimci sinizm, işçi sınıfı öznesini, demokratik kurumlara katılmadan önce oluşmuş gibi ve onlardan pragmatik olarak yararlanma ilişkisi içinde ele alır. Bizim görüşümüzde ise tam tersine, demokrasi uygulamasının gerçek genişlemesi ve egemenliği giderek artan popüler özneler (halk özneleri) üretimi aynı sürecin iki yanını oluşturur. Gerçek demokrasiye doğru ilerleme, ancak sınıf sömürsünün ortadan kalkmasıyla tamamlanabilecek uzun bir yürüyüştür. Fakat sömürünün ortadan kalkması halkın büyük çoğunluğunun bu sömürüyü reddetmesiyle paralel gitmelidir, yani sosyalizm ve Demokrasinin kendisinde yoğunlaştığı tarihi öznenin yaratılmasıyla. Bu sürecin alternatifi sadece Doğu Avrupa'nın bürokratik «sosyalist» rejimlerinde bulunabilir.

²⁸ Şu aşağıdaki itirazlarla sık sık karşılaştım: 1) Marksist-Leninist ideoloji proletaryanın ideolojisi denildiğinde, bütün proleterlerin Marksist-Leninist olduğu söylenmez, Marksist-Leninist ideolojinin proletaryanın sınıf çıkarına en yeterli şekilde tekabül ettiği anlatılır; 2) proletarya arasında başka birçok ideoloji yaygın olabilir, ama yaygın oldukları zaman nesnel sınıf çıkarının gerçekleşmesi karşısında bir engel oluştururlar. Birinci önerme ampirik olarak varolan ideolojilerle nesnel sınıf çıkarlarına tekabül eden ideolojiler arasında bir karşıtlık kurma amacındadır; ikinci önerme ise, yabancı öğelerin dahil edilmesiyle bozulan Marksist-Leninist ideoloji açısından, bu «ampirik» çeşitliliğin bir arılık kaybı yarattığı inancını dile getirir. Bu durumda «İngiliz işçi sınıfı», «Alman işçi sınıfı» vb. öznelerin çeşitliliği ulusal ve kültürel gecikmelerin devamından meydana gelecek ve bunu aşmak için proleter «sınıf bilinci»nin geliştirilmesi gerekecektir. Bu da işçi sınıfının bu birleştirmelerden kazanacağı hiçbir şey olmadığı anlamına gelir. Ama böyle bir itiraz, ileri sürdüğümüz görüşün özünü kaçırıyor; çünkü sınıf çıkarları açısından, proletaryanın ideolojisi sadece Marksist-Leninist ideolojinin özgül bir toplumsal formasyona özgü popüler-demokratik adlandırmalarla (çağırılmalarla) eklenmesinden ortaya çıkabil-

ir. Ancak bu tip bir eklenmeyle bir sınıfın ideolojisi hegemonik bir ideoloji olabilir. Bundan, her türlü eklenmenin zorunlu olarak doğru olduğu sonucu çıkmaz. Eklenmenin birçok imkânı vardır ve şüphesiz her birinin oluşturacağı özneler de farklı olacaktır. Ama ezilen bir sınıfın çıkarları açısından yetersiz ya da yanlış bir eklenmenin ne olduğu özel olarak belirtilmelidir: Bunun bir örneği, demokratik adlandırma / çağırılmalarla egemen sınıf ideolojisi arasındaki kaynaşmayı ve bir egemen sınıf ideolojisini kendi ezilen sınıf adlandırmalarının birleştirici bir ideolojisinden ibaret sayıp onun yanında yer almayı doğal görmektir. Az ilerde göreceğimiz gibi, bu, sosyal-demokrasiye ilişkin bir örnektir.

Bu nedenle Marksist-Leninist ideoloji işçi sınıfı ideolojisi değildir. Bunu daha açık söyleyelim: Marksizm-Leninizm işçi sınıfının sınıf adlandırmalarına cevap veren ideoloji değildir, sadece onun soyut ve zorunlu koşullarından biridir. Tersine Marksizm-Leninizm'i önceden bütünüyle kurulmuş işçi sınıfı ideolojisinin nihai biçimi olarak düşünmek, sonuç olarak, somutun, kendisinin soyut koşullarından biriyle yer değiştirmesi ultra-solculuğun ideolojik köküdür. Aşırı-sol anlayışa göre işçi sınıfının bir hegemonya işlevi yoktur —burjuva ideolojisinin eklenmesini bozmak ve onun demokratik öğelerini işçi sınıfı ideolojisine eklemek gibi.

Çünkü bu perspektif içinde her sınıfsal olmayan adlandırma tanım gereği yabancı ve düşman bir öğedir. Demokratik öğeler olsa olsa kullanılabilir, ama kendi söylemine karıştırılmaz. Bu yüzden işçi sınıfı burjuva toplumunu dönüştürmemeli onu yıkmalı ve yerine, Jüpiter'in kafasından çıkan Minerva gibi devrimcilerin kafasından çıkmış olan tam teşekküllü bir başka toplumu geçirmelidir. Ultra-Sol için somut mücadeleler, «doğru» ideolojiler yaratmazlar; sadece, bilinç «belirsizlikten ve kirlilikten» arınmış, mücadelenin kendisinden önce varolan bir doğruyu kabul edene kadar, onun olgunlaşmasına yardım ederler. Sartre'in *Les Mains Sales*'inde (Kirli Eller) Hoederer'in dediği gibi: «Sen. Seni iyi tanıyorum oğlum, sen bir yarıcıydın. İnsanlıktan nefret ediyorsun, çünkü kendinden nefret ediyorsun. Saflığın ölüm gibi ve düşlediğin devrim bizim değil. Dünyayı değiştirmek değil, havaya uçurmak istiyorsun sen.» Burada Marksizm-Leninizmin bir ideoloji olarak düşünülüp düşünülmemeyeceğini —bizi bilim ve ideoloji arasındaki ayrımın merkezine götüren bir konu— tartışmayacağız. Sadece şunu belirtelim ki bu tartışmada alınan tavır ne olursa olsun, Marksizm-Leninizm, özel bir militan tipine (Komünist militan) yönelik özgül bir adlandırmalar sistemi kurduğu sürece, her zaman bir ideoloji olarak da işlemiştir. Marksizm-Leninizm ve Marksist-Leninist ideoloji arasında bu anlamda bir ayrım yapıyoruz. Üstelik sanırım, Marksist-Leninist ideolojinin, burjuva ve küçük burjuva etkilerin sonucu olarak geçirdiği deformasyondan söz ederken Poulantzas'ın zihninde de aynı ayrım var.

Birikim 46-47/95